

ХИЛАНДАРСКИ
ЗБОРНИК

ACADÉMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

COMITÉ DE CHILANDAR

RECUEIL DE CHILANDAR

14

DIRECTEUR MIRJANA ŽIVOJINOVIĆ

BELGRADE 2017

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
ХИЛАНДАРСКИ ОДБОР

ХИЛАНДАРСКИ ЗБОРНИК

14

УРЕДНИК МИРЈАНА ЖИВОЛИНОВИЋ

БЕОГРАД 2017

РЕДАКЦИОНИ ОДБОР :

ЂОРЂЕ БУБАЛО, МИРЈАНА ЖИВОЈИНОВИЋ, ЉУБОМИР МАКСИМОВИЋ,
БОЈАН МИЉКОВИЋ, СРЂАН ПИРИВАТРИЋ, ЗОРАН РАКИЋ, ВИКТОР
САВИЋ, ГОЈКО СУБОТИЋ, АНАТОЛИЈ АРКАДЈЕВИЧ ТУРИЛОВ,
АЛЕКСАНДАР ФОТИЋ, ДЕЈАН ЦЕЛЕБЦИЋ

СЕКРЕТАР РЕДАКЦИЈЕ :

ВИКТОР САВИЋ

COMITÉ DE RÉDACTION :

ЂОРЂЕ БУБАЛО, ДЕЈАН Д՜ЖЕЛЕВД՜ЖИЋ, АЛЕКСАНДАР ФОТИЋ, ЉУБОМИР
МАКСИМОВИЋ, БОЈАН МИЉКОВИЋ, СРЂАН ПИРИВАТРИЋ, ЗОРАН РАКИЋ,
ВИКТОР САВИЋ, ГОЈКО СУБОТИЋ, АНАТОЛИЈ АРКАДЈЕВИЃ ТУРИЛОВ,
МИРЈАНА ЖИВОЈИНОВИЋ

SÉCRETAIRE DE LA RÉDACTION :

VIKTOR SAVIĆ

АМБЛЕМ: РЕЉЕФ НА КАМЕНОЈ ПЛОЧИ
ГЛАВНА ЦРКВА МАНАСТИРА ХИЛАНДАРА
ПРИПРАТА КНЕЗА ЛАЗАРА, XIV ВЕК

РУКОПИСНИ СЛУЖАБНИЦИ БИБЛИОТЕКЕ МОНАСТИРА ХИЛАНДАРА КАО ИЗВОРИ ЗА РЕКОНСТРУКЦИЈУ РАЗВОЈА СРПСКОГ БОГОСЛУЖЕЊА ОД XIII ДО XIX ВЕКА

ВЛАДИМИР ВУКАШИНОВИЋ

Апстракт. – Рукописна збирка Библиотеке манастира Хиландара садржи 37, целих или фрагментарно сачуваних, рукописних служабника од којих најстарији потиче из XIII а најмлађи из XIX века. Богословско-литургијска анализа њиховог садржаја послужила је утврђивању фаза и етапа у развоју еухаристијског богослужења Српске Цркве и разумевању историјских, културних и теолошких контекста у коме се оно формирало. Компаративном анализом са другим савременим изворима показали су се њихови узајамни утицаји и стилско-телетургијска преплитања. Посебна пажња посвећена је питању српско-атонске редакције превода Дијатаксиса патријарха Филотеја Кокина и њеном утицају на развој преписивачке праксе и првих штампаних српских служабника у XVI веку.

О хиландарској библиотеци и манастирском скрипторијуму није једноставно говорити. Оба ова феномена треба посматрати у комплекснијем виду. Као што „хиландарски скрипторијум“ обухвата много ширу стварност од самог Хиландара¹ тако се и библиотека² не сме свести само на манастирско здање.³

У данашњој рукописној збирци манастира Хиландара налази се тридесет и седам рукописних служабника.⁴ Од овога броја, три рукописа потичу из XIII,⁵

1 Овде, поред манастира, ваља убројати и испоснице, скитове и ћелије настањене хиландарским монасима као и књиге које су преписиване у другим светогорским манастирима, књиге које су пристизале из других крајева итд.

2 В. Горановић, *Библиотека манастира Хиландара*, Гласник НБС 1, 2003, 131–136.

3 Под њом се, као што знамо, првенствено подразумевала збирка богослужбених књига саборног храма и осталих богослужбених места, затим колекције аскетске и теолошке литературе (Д. Богдановић, *Каталоги хи-*

рилских рукописа манастира Хиландара, Београд, 1978, 26) самога Хиландара, али и других значајних средина попут Испоснице у Кареји. (Д. М. Бараћ, *Библиотека и скрипторијум Испоснице Св. Саве у Кареји*, Радови Филозофског факултета 12, књ. 1, Пале, 2010, 421–433) и Скита Свете Тројице на Спасовој води (Д. Богдановић, *op. cit.*, 30)

4 Од њих су 26 рукописа српске, један староруске, један средњобугарске редакције, а збирка садржи и девет црквенословенских рукописа.

5 Хил. 3/III, Хил. 16/IV и Хил. 314.

пет из XIV,⁶ четири из XV,⁷ шест из XVI,⁸ десет из XVII,⁹ два из XVIII¹⁰ и седам из XIX века.¹¹

Један део ових рукописа не можемо сматрати литургијарима у пуном смислу те речи, било да је реч о фрагментима већих, изгубљених, целина¹² или наменски скраћиваним литургијским текстовима за ђаконску употребу.¹³ Ако бисмо преостале рукописе хиландарске збирке покушали да поделимо по њиховом садржају и намени, видели бисмо да четири рукописа садрже различите елементе архијерејског савршавања Свете литургије или свештенорадњи које приличе епископском свештенослужбеништву.¹⁴ Други рукописи намењени су јерејском свештенослужењу. Шест рукописа обухватају само текстове Светих Литургија.¹⁵ Највећи број рукописа, поред литургијских текстова, садржи и одређена проширења попут светописамских читања,¹⁶ додатака везаних за дневни и седмични богослужбени круг¹⁷ или истих додатака проширених требничким делом.¹⁸ Други пак садрже различите краће додатке попут последовања причешћивања богојављенском водом,¹⁹ молитве над кољивом,²⁰ последовања светог причешћа и причешћа светом водом,²¹ молитве над кољивом и освећење воде²², као и минејска проширења.²³ Засебну целину, свакако, представља знаменити хиландарски рукопис Литургије Апостола Јакова брата Божијег и Апостола Петра²⁴ о коме смо писали раније.²⁵

Својеврсно шаренило богослужбених поредака хиландарска библиотека дугује својој отворености, односно специфичној динамици уласка књига у њене ризнице. Порекло књига које се данас налазе у библиотеци манастира Хиландара није увек лако установити. То што на неком рукопису стоји записано да је он *литургија манастира Хиландара*²⁶ још увек није довољно да бисмо га са крајњом извесношћу сместили у групу рукописа п и с а н и х у хиландарском скрипторијуму.

6 Хил. 3/II, Хил. 315, Хил. 316, Хил. 618 и Хил. 758/III.

7 Хил. 16/VI, Хил. 317, Хил. 318 и Хил. 323.

8 Хил. 319, Хил. 320, Хил. 322, Хил. 324, Хил. 331 и Хил. 337.

9 Хил. 326, Хил. 327, Хил. 328, Хил. 329, Хил. 330, Хил. 332, Хил. 333, Хил. 334, Хил. 335 и Хил. 336.

10 Хил. 338 и Хил. 594.

11 Хил. 450, Хил. 590, Хил. 622, Хил. 732, Хил. 740/I, Хил. 741/IV и Хил. 763/V.

12 Хил. 3/III, Хил. 314 и Хил. 758/III.

13 Хил. 338, Хил. 450, Хил. 590, Хил. 594, Хил. 622, Хил. 732, Хил. 740/I, Хил. 741/IV.

14 Служабник попа Симеона Хил. 328, Хил. 331, и Хил. 333.

15 Хил. 3/II, Хил. 16/IV, Хил. 16/VI, Хил. 320, Хил. 326 и Хил. 330.

16 Хил. 315 и Хил. 763/V.

17 Хил. 316, Хил. 323, Хил. 324, Служабник грешнога Дмитра Хил. 327, Хил. 334 и Хил. 337.

18 Хил. 317, Хил. 336 и Хил. 618.

19 Хил. 318.

20 Хил. 319.

21 Хил. 329.

22 Хил. 335.

23 Хил. 322.

24 Хил. 332.

25 В. Вукашиновић, *Литургија Светіої Айосѣола Јакова у срѣском рукописном ѡредању: од Свете Горе 17. до Карловачке митрополије 18. и 19. века*, Афон и славјанскій мир, Материјали международной научной конференци посвѣщенной 1000-летию присуствия русских на Святой Горе, Белград, 16–18 мая 2013. г., Святая Гора Афон, 2014, 193–205.

26 Хил. 32016.

27 Хил. 328, на задњој корици.

За неке рукописе то није тешко утврдити. Пример за то је служабник у коме стоји да га је написао *йой Симеон на Сѣасовој Води 1691. ѿдине*.²⁷ Други рукописи поименице наводе како преписиваче, тако и оне којима су преписи намењени. Тако један служабник XVI века пише монах Зосим, потоњи великосхимник Стефан за старца Кир Стефана Сремца и његовог брата Калиста.²⁸ Сличан је случај и са помињањем проигумана Стефана као власника служабника.²⁹

Код неких рукописа види се њихово другачије порекло. На једном је забележено да се неко време налазио у Ердељу,³⁰ други у манастиру Привиној Глави³¹ на Фрушкој гори, а код трећег стоји да га је манастиру приложио Драган из Новог Села, из Старе Загоре.³² Доношење књига на поклон манастиру, не само штампаних него и рукописних, била је вековна пракса.³³

Важност рукописне збирке манастира Хиландара за истраживање литургијског живота Православне Цркве је несумњива. Ово се не односи само на класичне византијске литургијске формуларе Светог Јована Златоустог и Василија Великог као и Литургију Пређеосвећених дарова. Захваљујући њеном познатом Рукопису Хил. 332 (средина XVII века) који садржи Литургију Светог апостола Јакова и тзв. Литургију Светог апостола Петра³⁴ могуће је пратити употребу ових формулара у словенским срединама.

Овове смо својевремено посветили посебну студију показавши да српска средина није знала само за овај превод Јаковљеве Литургије. Читав век касније појавио се нови превод ове службе, додуше са делимично другачијег предлошка, који је извршио Партеније Павловић, Епископ посвећења Карловачке митрополије. У фрушкогорским манастирима сачувана су три оваква рукописа, од којих ниједан није Партенијев аутограф.

Богослужбена употреба како светогорског тако и фрушкогорских рукописа Јаковљеве службе остала је под знаком питања. Они су највероватније кориштени у конфесионално-полемичке сврхе,³⁵ као извори за аргументовање теолошког мишљења.

Хиландарска рукописна збирка користи се за истраживања ширих богослужбених тематских оквира од оних који се тичу искључиво литургијске проблематике. Она омогућује анализу развоја светотајинског и, шире узевши, молитвеног живота Цркве, попут освећења сакралног простора.³⁶

28 Хил. 332, 135б.

29 Хил. 329, 1а.

30 Хил. 324, 1а.

31 Хил. 336, 1б.

32 Хил. 327, 85б.

33 С. Петковић, *Хиландар*, Београд 2008, 24. В. Вукашиновић, *Литургијска анализа служабника рукописне збирке манастира Хиландара на примеру Тройара трећега часа од 15. до 17. века*, Црквене студије 11 (2014), 601–616.

34 А. А. Турилов. и Л. В. Мошкова, *Славянские рукописи Афонских обителей*, Θεσσαλονίκη, 1999, 133.

35 В. Вукашиновић, *op. cit.*, 193–205. Оваква

употреба наведених Литургија још је очигледнија у Зборнику конфесионално-полемичке садржине из Националне библиотеке Украјине, Рукописно одељење 312, (Пре: Соф. 104 (105)) из касног XVI века. Приређивач Зборника користи Јаковљеву и Петрову Литургију као изворе за полемику, да би Литургију апостола Петра дао и у интегралном виду на крају зборника (А. Škoviča, *Kyjevský polemicko-apologetický rukopisný zborník s liturgiou svätého Petra*, Slavica Slovaca, 3 (2013), 51).

36 В. Вукашиновић, *Теологија и ѱракса освећења литургијског ѱросѿора код Срба у XIII и XIV веку*, Свештена и духовна трпеза: Огледи из српске литургијске теологије и праксе; 13–19. век, Београд 2016, 3–27.

Без обзира на своју обимност и значај, ова збирка, разуме се, не може да допринесе решавању свих питања из историје српског богослужења. То смо показали на примеру покушаја реконструкције архијерејског последовања Свете литургије XIV и XV века на основу рукописних евхолошких извора тога доба. Ту се, на основу увида у *Каталој ћирилских рукописа манастира Хиландара* Димитрија Богдановића и саме рукописе, дало видети да од тридесет и седам рукописних служабника библиотеке манастира Хиландара³⁷ свега њих два наест хронолошки спада у оквире тог истраживања а садржајем ниједан.³⁸

Слична ситуација је била и са истраживањем литургијског живота Српске архиепископије XIII века. Рукописна збирка манастира Хиландара, познато је, није посебно богата литургијским рукописима XIII века. У њој, како ствари стоје, постоји само један – и то непотпун – литургијски свитак у дословном смислу речи. То је Хил. 16/IV који потиче из друге половине XIII века и садржи непотпуни текст Литургије Св. Василија Великог, српске редакције³⁹ који није бацио неко посебно светло на тему којом смо се бавили.

Значај евхолошке рукописне збирке хиландарске библиотеке у пуном смислу је показан на примеру истраживања појаве Тропара трећег часа у текстовима литургијске Анафоре од XV до XVII столећа.⁴⁰ Ту се видело да осам хиландарских рукописа садрже Тропар трећег часа.⁴¹ Један од њих је из XV, два су из XVI, а пет из XVII века. У три случаја⁴² овај тропар дописиван је касније као својеврсна глоса намењена подсећању или указивању на литургијске промене, док се у пет случајева⁴³ он налази као саставни део литургијског текста. Три служабника имају тропар у Литургији Јована Златоустог, а немају у Литургији Василија Великог,⁴⁴ један има тропар у Василијевој, а нема у Златоустовој Литургији⁴⁵, и један рукопис има тропар у обе службе.⁴⁶

37 Д. Богдановић, *op. cit.*, 132–138.

38 В. Вукашиновић, *Српски рукописни Служабници XIV и XV века – извори за реконструкцију архијерејског последовања Свете литургије у средњовековној Србији*, Свештена и духовна трпеза: Огледи из српске литургијске теологије и праксе; 13–19. век, Београд 2016, 29.

39 Д. Богдановић, *op. cit.*, 58; А. А. Турилов и Л. В. Мошкова, *op. cit.*, 133. У првом тому литургијске тетралогije Епископа Атанасија дошло је до једне омашке због нехотичне пермутације сигнатура рукописа. А. Јевтић напомиње да је превео Златоустову службу из Хиландарског литургијског свитка из XIII столећа – Хил. 16/IV, (А. Јевтић, *Христос Нова Пасха: Божанствена Литургија I – свештенослужење, ирчишење, заједница бојочовчанској Тела Христивој*, Београд–Требиње, 2007, 365–373) као и да је превео Василијеву службу са истог свитка (*Ibid.* 351–364) али је овде, у ствари, реч о другом свитку Хил. 16/VI, који садржи обе ове Литургије и који је, при томе, из XV столећа. Свитак Хил. 16/IV из XIII века који ми овде користимо садржи само Литургију Светог Василија Великог. Остали тзв. литургијски свици ове збирке не садрже текстове светих литургија него их сачињавају: ч и н о в и

рукоположења (Хил. 3/III са краја XIII века), евхолошки материјали разне врсте (Хил. 16/V крај XIII века, у њему се помиње краљ Стефан Урош II Милутин) као и молитве јутарње и вечерње службе (Хил. 314 крај XIII века. Садржај: л. 1 Из велике вечерње са литије (недостаје почетак); л. 8 Молитве вечерње; л. 32 Молитве кад се поје канон; л. 37 Молитве јутарње) Више о томе у: В. Вукашиновић, *Српска литургијска љракса 13. века*, Ђурђеви ступови и Будимљанска епархија – зборник радова, ур. М. Радујко, Беране – Београд, 2011, 231–247.

40 В. Вукашиновић, *Литургијска анализа служабника рукописне збирке манастира Хиландара*, 601–616.

41 Хил. 323, Хил. 322, Хил. 319, Хил. 329, Хил. 333, Хил. 334, Хил. 335, Хил. 336.

42 Хил. 322, Хил. 329, Хил. 335.

43 Хил. 323, Хил. 319, Хил. 333, Хил. 334, Хил. 336.

44 Хил. 323, Хил. 319, Хил. 336.

45 Хил. 334.

46 Хил. 333.

Најраније појављивање ове литургијске иновације у хиландарској збирци показали смо у рукопису Хил. 323 који потиче из треће четвртине XV века.⁴⁷ Тропар се налази у Златоустовој Литургији на листу 366 и саставни је део литургијског текста. Хил. 323 припада руској редакцији Филотејевог *Дијатаксиса*, која се разликује од, у самом манастиру Хиландару, доминантне српско-атонске редакције. То можемо закључити на основу неколико ствари. Прва је та да се у њему приликом вађења честица из треће просфоре помиње Свети Јован Крститељ,⁴⁸ а не Часни Крст и Бестелесне Силе; помен Светог Саве и Светог Симеона, једна од литургијских специфичности српско-атонске редакције, овде изостаје,⁴⁹ у његовој Проскомидији помињу се великомученице и преподобне жене⁵⁰, што су све одлике руског типа које у српско-атонској редакцији изостају.

Из овог примера видимо да је хиландарска збирка важна за истраживање историјског развоја целокупног словенског богослужења односно богослужења на словенском језику разних редакција а не само српског како би се на први поглед могло претпоставити.

То се јасно може видети и у следећем табеларном прегледу хиландарских служабника XIV и XV века где су означене специфичне карактеристике српско-атонске редакције.

Помињања на Проскомидији	Бестелесних сила и Часног Крста	Преподобних девојака	Светог Саве и Симеона Мироточивог
Хил. 315, XIV век	4б	нема	5а
Хил. 316, XIV век	7а	нема	7а–7б
Хил. 317, XV век	6а	нема	6б
Хил. 318, XV век	5а	нема	5а (нема Симеона)
Хил. 323 XV век руске редакције	нема	има	нема

Такође је важно то што се на овај начин могу пратити страни утицаји на српску литургијску праксу односно продирање њој изворно непознатих обичаја. Утицај руске, односно индиректно цариградске литургијске традиције на српску, види се на примеру Тропара трећег часа. Треба знати да су српски монаси из Хиландара, као и из Светог Пантелејмона,⁵¹ током XVI века ходочастили у Русију не само због материјалне помоћи него и да би долазили до нових књига за своје библиотеке.⁵² Тако је и руско богослужење, заједно са

47 Д. Богдановић, *op. cit.*, 134–5; А. А. Турилов и Л. В. Мошкова *op. cit.*, 362.

48 М. Zheltov, *A Slavonic Translation of the Eucharistic Diataxis of Philotheos Kokkinos from a Lost Manuscript (Athos Agiou Pavlou 149)*, Τοζότης. Studies for Stefano Parenti, D. Galadza et al., (Ανάλεκτα Κρητοφέρρης 9), Grottaferrata 2010, 351.

49 Т. И. Афанасьева, *К вопросу о редакциях славянского перевода Диатаксиса Божественной литургии патриарха Филофея Коккина и об ав-*

торстве его древнерусской версии, 67–85, <http://www.ruslang.ru/doc/lingistoch/2012-2013/03-afanasjeva.pdf>, 72.

50 Погледати; Хил. 332, 56.

51 К. Maksimovich, *Russo-serbian cultural contacts on Mountain Athos (Twelfth – seventeenth centuries)*, Love of learning and devotion to God in orthodox monasteries, 5th international Hilandar Conference, Belgrade-Columbus 2006, 184.

52 Д. Богдановић, *op. cit.*, 23.

палестинским и светогорским, хиландарским монасима, почело да представља својеврсни узор и гарант правоверности. То видимо у једној рубрици – напмени у Служабнику Хил. 334, где, у чину Проскомидије, поред цртежа правилнога поретка ређања честица на дискосу стоји: „Види овде слику светог дискоса и путира и како видиш тако и ради [јер то је] јерусалимски, светогорски правилан поредак, и руски“.⁵³

У већини рукописних служабника манастира Хиландара налазе се варијанте Филотејевог литургијског формулара. Као што је познато, Патријарх Филотеј Кокинос (+1379) кодификовао је светогорске рубрике за Литургију и проширио овај новосаваитски типик по свем православљу. Појава Филотејевог литургијског *Дијатаксиса*, заједно са другим регулативним текстом за богослужења дневнога круга *Поретком свешћенослужења* поклапа се са превладавањем Јерусалимског типика на Светој Гори и директно зависе од њега. Ове промене изазивају и појаву новог, реформисаног и редигованог комплекса богослужбених књига у православном свету.⁵⁴

Поредак Божанствене литургије, иде су и ђаконства, Филотеј је написао током игумановања Великом Лавром.⁵⁵ По овом поретку штампана су не само прва венецијанска издања грчких служабника⁵⁶ него су на основу његовог превода, и то српско-атонске редакције, приређени и штампани први српски и словенски штампани служабници. О којој је то варијанти превода реч?

Не треба губити из вида да Филотејев боравак на Светој Гори пада у време српске власти на Атону (1345–1371), време процвата српског преводаштва, преписивачког и редакторског рада на Светој Гори.⁵⁷ Теолошке, духовне и културне везе српске средине са Филотејем и исихастичким кругом огледале су се на више начина. Један од њих је преводаштво. Као што је познато, први преводи теолошких дела Григорија Паламе и Григорија Синаита на српскословенски језик настали су још за њихових живота.⁵⁸ Такав је био случај и са Филотејем и његовим делом.⁵⁹

Филотејев поредак је у српску средину дошао у донекле измењеном, другачијем виду од оног који он има у бугарској и руској верзији. То је у једном скорашњем истраживању⁶⁰ које се наслања на научне резултате претходника и савременика,⁶¹ објашњено тако да су различити преводи Филотејевог *Дија-*

53 Хил. 334, 56–6а.

54 А. М. Пентковский, *Иерусалимский устав» и его славянские переводы в XIV столетии*, у: *Преводите през XIV столетие на Балканите*, ур. Л. Тасева, Софија, 2004, 159–161.

55 R. F. Taft, *The Byzantine Rite: A Short History*, Collegeville (MN) 1992, 191. Та чињеница је допринела да богослужбени поредак овог манастира остане меродаван и у деценијама које су следиле. Тако се, на пример, преписивач Служабника Пећ 82, на листу 13а, управо у том контексту позива на ауторитет Велике Лавре на Светој Гори.

56 Taft, *op. cit.*, 192.

57 Ђ. Трифуновић, *О неким питањима проучавања јоученија изабраних у старим сло-*

венским књижевностима, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књига LXXIX, 2013, 6.

58 *Ibid.*, 5.

59 *Ibid.*, 6.

60 M. Zheltov, *op. cit.*, 350.

61 У докторској дисертацији С. И. Панове – *Диатаксис патријарха Филофеја Коккина в славянској книжној традицији XIV–XV вв.: лингвотекстологическое исследование*, Москва 2010 и њеном раду С. И. Панова, *К проблеме происхождения русской редакции Диатаксиса патријарха Филофеја Коккина*, Древняя Русь, № 31, 2008, јасно се да видети однос руске и јужнословенских редакција.

ѿаксиса на словенски језик (најстарији јужнословенски или српски превод везан за манастир Хиландар,⁶² потом други јужнословенски Патријарха Јефтимија и трећи руски Митрополита Кипријана⁶³) извршени са различитих предложака. Српско-атонска редакција⁶⁴ представља превод са основне грчке редакције Филотеја,⁶⁵ док су Патријарх Јефтимије и Митрополит Кипријан преводили, или претходне превове усклађивали, са неког другог, донекле ревидираног грчког предлошка.⁶⁶

Постоји још једна карактеристика српско-атонске или хиландарске редакције Филотејевог *Дијаѿаксиса*. Она се наслања на сличан редакторско-преводи-лачки поступак који је учињен и приликом прве генерације превода бого-службених књига на словенски језик обављене у овој средини. Познато је да оба Типика Светог Саве – како Хиландарски тако и Студенички, немају синаксарни део. То је својевремено покренуло питање на основу чега су српски монаси регулисали богослужбени живот у том периоду? Новија истраживања су показала да су носиоци хиландарске литургијске реформе XIII столећа синаксарне рубрике преводили и уносили у оне богослужбене књиге којих се та, метатекстуална упутства, тичу⁶⁷ не формиравши посебну синаксарну књигу. То ће се потом сматрати карактеристичном одликом тзв. хиландарске редакције XIII века.⁶⁸ Занимљиво је да су хиландарски преводиоци и у овом случају поступили на исти начин као и њихови претходници, учесници у пре-водиначко-редакторском подухвату Светог Саве. Они су Филотејев *Дијаѿак-сис* поделили на рубричке целине и интегрисали га у текстове служабника, док је он у преводу, патријарха Јефтимија Трновског, дат у интегралном виду испред литургијских текстова.⁶⁹

62 M. Zheltov, *op. cit.*, 349. Питање српске редакције превода Филотејевог *Дијаѿаксиса* отворио је П. Миодраг 2004. године пишући о Служабнику грешнога Симеона из XIV века. Он тамо бележи да карејски литургијар: „такође пружа и неке нове аргументе за проучавање „српског пандана“ Јефтимијеве реформе, сачуване у рукописном наслеђу карејског и хиландарског скрипторијума, до сада мало коришћеном у литургијској науци“. П. Миодраг, *Служабник грешнога Симеона из шездесетих година XIV века и карејски скрипторијум*, Хиландарски зборник, 11 (2004) 283.

63 M. Zheltov, *op. cit.*, 349.

64 Као што је Т. Афанасјева приметила – док атонску редакцију карактерише помешаност Филотејевог *Поретка* и самог литургијског текста, други јужнословенски превод, патријарха Јефтимија, доноси целокупан *Поредак* пре саме Литургије, у којој, у складу с тим, изостају рубрике (Т. И. Афанасјева, *Южнославјанские переводы литургии Иоанна Златоуста в служебниках XI–XV вв. из российских библиотек*, Многократните преводи в јужнославјанското средновековие, ур. Л. Тасева et al. Софија, 2006, 262). Желтов примећује да је староруска редакција у по-

четку била попут другог јужнословенског превода, али да се касније приближила првом (M. Zheltov, *op. cit.*, 349). Име атонске редакције, пише Афанасјева, настало је на основу сједињавања превода Филотејевог *Поретка* са Литургијом Јована Златоустог атонске редакције (Т. И. Афанасјева, *К вопросу о редакциях славянского перевода Диатаксиса Божественной литургии патриарха Филофея Коккина и об авторстве его древнерусской версии*, 67–85, <http://www.ruslang.ru/doc/lingistoch/2012-2013/03-afanasjeva.pdf>, 69). Колико је овај назив срећно одабран, показаће будућа истраживања.

65 Попут оне у рукопису Манастира Пантелејмона – 770(49) (M. Zheltov, *op. cit.*, 350).

66 Чији је репрезент рукопис из манастира Ватопеда – 133 (744) (M. Zheltov, *op. cit.*, 350).

67 Т. Суботин-Голубовић, *Прилој ѿознавању бојослужења у Српској Цркви крајем XIII века*, Хиландарски зборник 10 (1998) 153–177.

68 М. Митровић, *Почеци српске литургијске традиције*, Видослов 46 (2009) 129

69 Т. И. Афанасјева, *Южнославјанские переводы литургии Иоанна Златоуста*, 262. Више о томе у: В. Вукашиновић, *Крајини*

Управо је ово постојање одређеног броја рукописних служабника на основу којих је могуће пратити и истраживати српско-атонску редакцију превода Филотејевог *Дијатаксиса* једна од најзначајнијих карактеристика хиландарске збирке.

Проблем по себи представља питање рукописних предложака првих штампаних књига. То смо делимично обрађивали у нашим досадашњим истраживањима првих штампаних служабника⁷⁰ и требника.⁷¹

Српско-атонски литургијски поредак који доминира у рукописној збирци манастира Хиландара а који је присутан и у другим српским срединама – попут манастира Дечана – послужио је као основ за појаву штампаних служабника⁷² у српској и не само српској средини о чему ће касније бити више речи.

Други истраживачи ове проблематике пишући о рукописним изворима са краја XIV и XV века⁷³ указали су и на неке евентуалне хиландарске предлошке од којих је један и даље у манастирској библиотеци – Хил. 315 (писан око 1330. године) док се други данас налази у библиотеци манастира Дечана. Реч је о рукопису Деч. 123 који је писао хиландарски анагност Јован, око 1395. године.⁷⁴

Стари српски штампани служабници, као и друге књиге првобитног црквеног штампарства, не изазивају интересовања истраживача само својом историјом. И каснија судбина ових књига, начини на које су се оне шириле и постојале кроз потоње преписе и рукописне варијанте заслужују нашу пажњу. То не важи само за служабнике него и за друге књиге старог српског литургијског штампарства попут требника.⁷⁵

Треба знати да србуље нису утицале на развој богослужбеног живота само српске Цркве. Оне су узимане у обзир приликом редактуре и састављања богослужбених књига у другим срединама. Непосредно након процвата српског литургијског штампарства и други православни простори, било они словенског говорног подручја било они који су старословенски користиле као бо-

Њреплед развоја литургијској живојиа Српске Архиепископије од XIII до XVII века, Свештена и духовна теза: Огледи из српске литургијске теологије и праксе; 13–19. век, Београд 2016, 52–67.

70 В. Вукашиновић, *Литургија Пређеосвећених Дарова у рукописима Манастира Високи Дечани*, Српско богослужење – Огледи из литургијске историје и праксе код Срба, Врњци–Требиње, 2012, 81–93. В. Вукашиновић, *Рукописни предлошки њрвих штампаних српских служабника у манускриптној збирци манастира Високи Дечани*, Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности, Научни скуп Деспотовац–Манастира, 25–26. август 2012, Деспотовац, 2013, 97–109.

71 В. Вукашиновић, *Светиа ѡајна брака у милешевском штампаном ѡребнику*, Осам векова манастира Милешева – Међународни научни скуп, II, Милешева 2013, 185–199.

72 Прва генерација српских служабника обухвата следећа издања: Служабник Божидара Љубавића Горажданина из 1519/20. године; Служабник Божидара Вуковића Подгоричанина из 1519/20. године; Служабник Вићенца Вуковића из 1554. као и Служабнике Јеролима Загуровића из 1570. и 1580. године. Подсећамо на чињеницу да су Вићенцови и Загуровићеви служабници, садржајем и поретком, реплике издања Божидара Вуковића.

73 А. Јевтић, *op. cit.*, 269; Стари српски служабник – литургија Св. Јована Златоуста (14–15. век), превео и приредио Еп. А. Јевтић, Требиње–Врњци 2012.

74 К. Мано-Зиси, *Анагносѡ Јован, хиландарски ѡисар друје ѡоловине XIV в.*, Проучавање средњовековних јужнословенских рукописа. Београд 1995, 231–243.

75 В. Вукашиновић, *Дейлачки Молићвослов – Зборник ѡаѡријаришѡске библиотеке Рс бр. 7*, Црквене студије 8, (2011), 175–186.

гослужбени језик, започеле су да штампају своје богослужбене књиге. Тако је један од најстаријих штампаних источнословенских молитвослова, Стрјатински (објављен 1606. године), приређиван на основу и српских штампаних молитвослова. У његовом предговору стоји да је за припрему свога издања коришћено, између осталих књига, и *5 штамјаних ѿребника из срјских, влашких и молдавских крајева* код којих су примећене велике разлике.⁷⁶

Утицај српско-атонског литургијског поретка присутан је и у Служабнику, који је 1508. год. у Влашкој земљи штампао јеромонах Макарије,⁷⁷ иако он језички не припада тзв. србуљској штампи.⁷⁸ Ова драгоценна књига настала је у српском религијском и културном окружењу и послужила је, по свему судећи, заједно са рукописним предлошцима као основа за штампање Горажданског литургијара.

Најстарији Молитвослов у румунској црквеној средини такође је штампао ћирилицом, на старословенском језику бугарске редакције и ортографије,⁷⁹ унук Божидара Горажданина, Димитрије Љубавић након што је Горажданску штампарију свога деде пренео у Влашку у румунско Трговиште 1544. године. Тамо је поновио горажданско издање Молитвеника завршивши штампање 10. јануара 1545. године.⁸⁰

Рукописна збирка манастира Хиландара наставила је да утиче на развој српског богослужења и у XVII веку. Најзначајнији српски скрипторијум тога доба – када је развој литургијског живота у питању – манастир Рача је поред штампаних српских служабника, руских богослужбених књига⁸¹ у својој преписивачкој активности користио и један број хиландарских предлогака.⁸² Овакво шаренило преписивачких узора довело је до радикалнијих промена у развоју богослужбеног живота и ситуације у којој се у Рачи истовремено преписују рукописни и штампани литургијари српско-атонске Филотејеве редакције али и служабници и Архијерејски Чиновници који су претходили литургијској реформи Патријарха Никона као и они које је она донела. То је за резултат имало појачано увођење реформисане руске и малоруске литургијске праксе у српске средине, које се, на примерима реформисаних богослужбених књига XVIII и XIX столећа може пратити и у рукописним служабницима хиландарске библиотеке.

76 Я. Исаевич, *Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми*, Львів, 2002, 147–154.

77 I. Bianu – N. Hodoş, *Bibliografia romaneasca veche 1508–1830*, Editura Academiei Romane. Vol. 1: 1508–1716, Bucuresti, 1903, 6.

78 P. Panaitescu, *Liturgierul lui Macarie*, Bucureşti, Editura Academiei, 1961, LXV.

79 Л. Чурчић, *Горажданска штамјарија у Трговишту у Румунији*, Горажданска штампарија 1519–1523, Београд – Источно Сарајево, 2008, 354.

80 A. Erich, *The Implications of the Appearance of the Printing Activity in the Romanian Space*, Library and Information Science Research, 9–10, Targoviste, 2005/2006, 202–207. В. Вукашиновић, *Ка новом издању молитвослова:*

историјати и теолошка проблематика српских штамјаних молитвослова у светлу кирилометодијевске ѿреводиљачке и мисионарске ѿрадиције, Кирилометодијевско предање, језик и мисија Цркве у 21. веку – Зборник са међународног научног скупа Београд: Православни богословски факултет, 6–7. децембар 2013. године, приредио Владимир Вукашиновић, Београд 2014, 113–132.

81 Л. Чурчић, *Досијеј и Рачани у Срему*, Рачански зборник бр. 13, Бајина Башта 2008, 25.

82 М. Харисијадис, *Један недовољно зајажен ѿрејис Јероѿеја Рачанина*, ПКЈИФ 35, свеска 3–4, Београд 1969, 237; Д. Богдановић, *Инвентар рукојиса манасѿира Савина*, у: Д. Медаковић, *Манасѿир Савина: Велика црква, ризница, рукојиси*, Београд 1978, 92.

In the contemporary manuscript collection of Chilandar monastery there are thirty seven manuscript service books. Out of these, three manuscripts are from XIII, five from XIV, four from XV, six from XVI, ten from XVII, two from XVIII and seven from XIX century. A part of these manuscripts cannot be understood to be liturgies in the fullest sense of the term, whether they are fragments of larger and lost wholes, or intentionally abridged liturgical text for use by deacons. The importance of the manuscript collection of Chilandar monastery for research of the liturgical life of the Orthodox Church cannot be denied. This does not apply only on the classical Byzantine liturgical formulae of Saint John Chrysostom and Basil the Great or the Liturgy of the Presanctified Gifts. Due to the famous Chil. 322 manuscript that contains the Liturgy of Saint James the Apostle and so-called Liturgy of Saint Peter the Apostle, we can follow the use of these formulae in Slavic surroundings. The manuscript collection of Chilandar monastery is used for research of wider thematic worship frameworks than the ones that deal exclusively with liturgical problematics. It allows the analysis of the development of sacramental and, taken extensively, prayer life of the Church, such as the consecration of sacral space. In the majority of manuscript service books of Chilandar there are variants of Philotheus' liturgical formulae, among whom the manuscripts of Serbian-Athonite redaction are dominant, and based on whom the first Serbian and Slavic printed service books were prepared and printed. This collection was shown to be especially valuable in research of the appearance of the Troparion of the Third Hour in Slavic worship. The earliest appearance of this liturgical innovation in the Chilandar collection is in Chil. 323 manuscript from the third quarter of XV century, belonging to the Russian redaction of Philoteus' Diataxis. With that in view, Chilandar's collection was shown to be important for the research of the historic development of whole Slavic worship, i.e. worship in Slavic language of different redactions, not solely Serbian one, as it could be ascertained at first.

САДРЖАЈ – TABLE DES MATIÈRES

<i>Архимандрит Тихон</i>	Настанак завршног дела Савиног Житија Светог Симеона у светлости хиландарског рукописа број 387	7
<i>Archimandrite Tihon</i>	On the final part of the Life of St Symeon by St Sava in the light of the Chilandar manuscript no. 387	18
<i>Виктор Савић</i>	Помињу ли се „игумански манастири“ у Хиландарском типикју?	19
<i>Viktor Savić</i>	Does the <i>Typikon</i> of Chilandar mention ‘Hegumenic monasteries’?	27
<i>Владимир Вукашиновић</i>	Рукописни служабници Библиотеке манастира Хиландара као извори за реконструкцију развоја српског богослужења од XIII до XIX века	29
<i>Vladimir Vukašinić</i>	Manuscript Service books of the Chilandar monastery Library as sources for reconstruction of development of Serbian worship XIII to XIX century	38
<i>Мирјана Живојиновић</i>	Грчки акти у преводу на стари српски језик	39
<i>Mirjana Živojinović</i>	Les actes grecs traduits en ancienne serbe	45
<i>Srdjan Šarkić</i>	A “Thing” – the concept and division in Serbian mediaeval law	47
<i>Срђан Шаркић</i>	Појам и подела „ствари“ у средњовековном праву	53
<i>Cyril Pavlikianov</i>	The Slavic acts of the Athonite monastery of Kastamonitou and the documentary heritage of the grand čelnik Radič	55
<i>Кирил Павликјанов</i>	Средњовековни словенски Архив светогорског манастира Кастамонита и документа великог челника Радича	122
<i>Дејан Целебдић</i>	Две поствизантијске исправе о хиландарској келији Светих Арханђела у Кареји	123
<i>Dejan Dželebdžić</i>	Two post-Byzantine documents from Chilandar monastery on the cell of the Holy Archangels at Karyes	133
<i>Ognjen Krešić</i>	Adapting to shifting imperial realities: Mount Athos (Chilandar monastery) in the political and economic context of the eighteenth-century Ottoman Empire	135
<i>Оињен Крешић</i>	Прилагођавање променљивим условима Царства: Света Гора (манастир Хиландар) у политичком и економском контексту Османског царства у XVIII веку	145

<i>Бранислав Тодић</i> <i>Branislav Todić</i>	Време изградње католикона и ексонартекса манастира Хиландара.. 147 The date of construction of the katholikon and exonarthex of the Chilandar monastery 171
<i>Ана Радовановић</i> <i>Ana Radovanović</i>	Хиландарска икона Богородице Тројеручице..... 173 The Chilandar icon of the Three-Handed Theotokos..... 188
<i>Phokion Kotzageorgis,</i> <i>Monk Kosmas</i> <i>Simonopetritis</i> <i>Фокион Коцаџеорџис,</i> <i>Монах Козма</i> <i>Симоноџеџирџис</i>	The History of the katholikon of the Athonite monastery of Simonopetra until the XIX century based on written sources ..... 189 Историја католикона атонског манастира Симонопетре до XIX века према писаним изворима 216
<i>Zoran Rakić</i> <i>Зоран Ракић</i>	The eighteenth century wall paintings in the Chilandar monastery – iconographic and stylistic characteristics ..... 217 Зидно сликарство XVIII века у манастиру Хиландару – иконографске и стилске карактеристике 230
<i>Ђорђе Бубало</i> <i>Đorđe Bubalo</i>	Драгутин Анастасијевић на Светој Гори 1906/1907. и 1912. године ..... 233 Dragutin Anastasijević on Mount Athos in 1906/7 and 1912 306

ИЗДАЈЕ:
СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

ISSN 0584-9853

НАСЛОВНА СТРАНА: арх. НИКОЛА ДУДИЋ
ЛЕКТУРА: МЛАДЕНКА САВИЧИЋ
ТЕХНИЧКИ УРЕДНИК: МИРА ЗЕБИЋ
ШТАМПА: COLORGRAFХ, БЕОГРАД
ШТАМПАЊЕ ЗАВРШЕНО 2018. ГОД.
ТИРАЖ: 400 ПРИМЕРАКА